Чәлил Мәммәдгулузадә һаггында хатирәләр

* * *

Һәмидә ханымын хатирәләри

Һәмидә ханымын өз мәрһум һәят йолдашы Чәлил Мәммәдгулузадә һаггында хатирәләрини охуюркән, бөйүк язычынын кәркин мубаризә илә долу олан һәяты көз өнүндә әзәмәтли бир һейкәл кими йүксәлир. 16 дәфтәрдән ибарәт олан бу хатирәләр көстәрир ки, Һәмидә ханымла бөйүк язычыны бирләшдирән ялныз ади аилә мунасибәтләри дейил, мөһкәм идея достлуғу, мәфкурә вә мәсләк гардашлығы олмушдур. Һәмидә ханым өз хатирәләрини 1905-чи ил һадисәләринин тәсвири илә башлайыр. Язычы, ингилаб далғаларынын һүчума кечдийи бу кәркин күнләрдә күтлә илә бирликдә зулм вә әсарәт әлейһинә фәал чыхышлар эдир. Һәмидә ханым өз хатирәләриндә языр: «О вахт онлар интибаһнамәләр чап эдир, нүмайиш вә митингләрдә иштирак эдир, күтләнин гаршысында нитг сөйләйирдиләр. Онларын (Чәлил Мәммәдгулузадәнин вә онун гәләм йолдашларынын. Ч. М.) байрағында ики сөз язылмышды: «Яшасын азадлыг!».

Язычы, кәләчәк һәят йолдашы илә Һәмидә бу күнләрдә көрүшүр. Һәмидә ханым бу илк көрүшү белә тәсвир эдир: «Бизим сөһбәтимиз узанды, ингилабдан, эрмәни-мүсәлман тоггушмаларынын мә'насызлығындан, мүсәлман гадынларынын керилийиндән вә ачы талеиндән данышмаға башладыг. Мирзә Чәлил аз данышыр, лакин ишкузар суаллар верирди. Биздән «нә үчүн сиз гадынлары топлайыб хейрийә чәмиййәти тәшкил этмирсиниз?»—дейә соруşду. Биз бурадача Мирзә Чәлилин тәклифини һәята кечирмәк үчүн тәдбир төкмәйә башладыг».

Мирзә Чәлил өз тәрәггипәрвәр һәят йолдашы илә бирликдә йохсул кәндлиләрин вәзиййәтини яхшылашдырмаг үчүн әлиндән кәләни эдир, ачлыг, яталаг, чәйирткә дәстәләринин тарлалары бош гоян мудһиш һүчумлары, кәндли ушагларыны тәләф эдән чичәк хәстәлийи... Ингилабдан әввәлки кәндин бүтүн бу ағыр бәдбәхтликләрилә мубаризә эдән әр-арвад каһ кәндлиләрә әрзаг пайлайыр, каһ дәрман тапыб ийнә вурур, каһ мәктәб ачыр, букүн мүәллим, сабаһ һәким, ағраном олурлар. Һәмидә ханым языр:

«Бизим бүтүн тәдбирләримиз сайсыз-һесабсыз дүшмәнләримиз тәрәфиндән амансыз тәнгид эдилирди. Онлар дейирдиләр ки, биз кәндлиләри гудурдуб хараб эдирик. Онлар бизә мане олмаг үчүн әлләриндән кәләни ислийи эдирләр».

1905-чи ил ингилабынын йүксәлиш вә һүчум дөврү гуртарыр. Столыпин ағалығынын ағыр иртича илләри башланыр. Чар һөкумәти ингилаб һәрәкатынын мүвәггәти керилләмәсиндән истифадә эдәрәк тәрәггипәрвәр мәтбуаты, габагчыл инсанлары тә'гиб этмәйә башлайыр. Бу дөврдә жандармлар тез-тез Мирзә Чәлилин эвинә сохулуб һәр тәрәфи ахтарыр, язычыны даими горху вә нәзарәт алтында сахлайырлар. Лакин мәсәлә бунунла гуртармайыр. Чар мүтләгиййәти маариф вә мәдәниййәт дүшмәнләри илә, эвам вә керидә галмыш адамларла әл-әлә вериб Молла Нәсрәддини арадан галдырмаг үчүн Тифлисә хүсуси гатилләр көндәрир. Мирзә Чәлил буну билир вә эһтиятла доланмаға башлайыр. «О һәмишә ятанда гапылары өз әлилә бағлар, сонра архайын узанарды. Идарәйә кедиркән өзүнү гәфләти һүчумдан горумаг үчүн тапанча көтүрәрди. Мирзә Чәлилин кәскин тәнгидиндән горхан, мәчмуәдә амансыз ифша эдилән дүшмәнләр гез-гез она һәдәләйичи мәктублар көндәрирдиләр». Лакин бөйүк язычынын раст кәлдийи чәтинликләр бунунла да гуртармайыр. «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсинин дүшмәнләри ону мадди эһтияч ичиндә боғмаг, сусдурмаг истәйирләр. Эвам, мөвһуматчы үнсүрләрин вә бығы бурма гочуларын тәзйиги алтында мәчмуә мүвәггәти олараг көздән салыныр. Кечмишдә Шушая 45 әдәд мәчмуә кетдийи һалда, бу күнләриндә Шуша әһалисиндән чәмиси үч нәфәр «Молла Нәсрәддин» алыр. Бундан башга мәчмуәдә шәрг мәсәләсинә, чидди бейнәлхалг мәсәләләрә аид бир сыра кәскин карикатуралар вә мәгаләләр дәрч эдилдийи үчүн «Молал Нәсрәддин» мүвәггәти олараг харичә дә бурахылмайыр. Һәмидә ханым языр:

Чәлил Мәммәдгулузадәнин һәят йолдашы Һәмидә Ханымын кәнчлик илләриндә чәкилмиш бир шәкли.

«Мәчмуәнин кәлири онун хәрчини өдәйә билмирди. Мирзә Чәлил борча дүшүр вә өз мәчмуәсинин сәһифәләриндә граммофон ширкәти, галош магазини һаггында э'ланлар чап этмәйә мәчбур олурду. Мәктубларынын бирисиндә Мирзә Чәлил мәнә язырды: «Бәдбәхт мәчмуә, мадди чәһәтдән мәнә көмәк этмәйиб әксинә, мане олур».

Өлмәз сәнәткар бүтүн бу ағыр чәтинликләрә, дөзүлмәз мәһрумиййәтләрә бахмаяраг йорулмадан чалышыр, һәятын бүтүн мә'насыны шәрәфли ярадычы әмәкдә, халга хидмәт этмәкдә көрүрдү. Һәмидә ханым языр: «Онун бейниндә һәмишә ени дүшүнчәләр оянырды, о, чох вахт фикирли олар, һарая исә узаға бахарды. Бу заман ону әһәмиййәтсиз бир сәс вә я пычылты әсәбиләшдирәрди. Адәтән Мирзә Чәлил кечә саат 4-дәк язар, сәһәр кеч дурарды. Бә'зән о, күндә 30—40 мәктуб алардыи вә һамысыны диггәтлә охуюб мәзмунуна көрә айырарды. Биз ону истираһәт үчүн яйлаға көндәрмәк истәдикдә белә дейәрди.

«Мән нечә кедә биләрәм? Абунәчиләрим мәндән һәфтәдә бир мәчмуә көзләйирләр». О, чох сәлигәли иди вә мәчмуәнин вахтында чыхмасына бөйүк диггәт верәрди. Һәр һәфтәнин муәййән күнүндә, цензура мане олмадыгда, мәчмуә чапдан чыхыр вә охучулара көндәрилирди.

Чәлил Мәммәдгулузадә халгын сатирик әсәрләрини гайғы илә топлайыб чап эдир, халг ярадычылығына йүксәк гиймәт верирди. Мәдәни керилик лә, дин вә әсарәтлә мубаризә эдән Мирзә Чәлил, халгын адәт вә ән'әнәләринә бөйүк эһтирамла янашырды. Һәмидә ханымын хатирәләриндә Мирзә Чәлилин бу гиймәтли, төвазө'кар хүсусиййәтләрини көстәрән бир чох көзәл һадисәләр тәсвир эдилмишдир (язычынын ашигләри севмәси, онлары Тифлисә апарыб о заман сәһнәйә чыхармасы вә с.).

1916-чы илин апрел айында Мирзә Чәлил Бакыдан өз йолдашына белә бир телеграм вурур: «П'еса бөйүк мүвәффәгиййәтлә ойнанылды. Мүәллифи һәр пәрдәдән сонра курултулу алгышларла гаршылаян тамашачылар, театры долдурмушдулар. Ики мин беш йүз манат пул топланмышдыр. Бу күнләрдә Ашхабада йола дүшәчәйәм».

Бурада сөһбәт «Өлүләр» әсәринин илк тамашасы һаггында кедир. Һәмидә ханым Мирзә Чәлилин бу әсәрдәки инсан образларыны һәятдан көтүрдүйүнү гейд эдир: «Өлүләр» п'есинин гәһрәманына Мирзә Чәлил, бизим гоһумумузун, фарсча охумуш вә олдугча исте'дадлы олан Искәндәрин адыны верди». Бөйүк мүәллиф һәр шейдән әввәл Искәндәрин бу хүсусиййәтини чәлб этмишдир. Язычы әсарәт зәнчирләри илә, эвам, надан, гафил адамларла эһатә олунмуш мәдәни бир кәнчин фачиәсини верркән исте'дадлы Искәндәри әсас образ көтүрмүшдүр. Лакин чанлы, реал Искәндәрин бир сыра башга хүсусиййәтләриндән дә язычы мәһарәтлә истифадә этмишдир. Һәмидә ханым давам эдәрәк языр:

«Искәндәр һүсүлү кәндиндә яшаяр вә өз үзүм бағында өзү көзәл чахыр һазырларды. Искәндәр эвам әһалинин вә моллаларын рә'йи илә һесаблашмазды. О чох ичдийи үчүн она «кефли Искәндәр» дейирдиләр. Мирзә Чәлил дейирди ки, шейхин өлүләри диритмәси әһвалатыны өз башындан чыхармамышдыр. Бир заман Ереван вилайәтиндә белә һадисә доғрудан да олмушдур вә бу әһвалаты Мирзәйә гоча адамлар нағыл этмишләр. Әсәрдәки бүтүн типләви исә Мирзә, һәятдан—Нахчыван әһалисиндән көтүрмүш вә тәсвир этмишдир».

«Анамын китабы» әсәринин ярадылмасыны да Һәмидә ханым әтрафлы тәсвир эдир.

«1918-чи илин декабр айында Мирзә Чәлил бизим янымызда истираһәт этмәк үчүн Шушая кәлди. Бурада о, мәнә деди ки, «Анамын китабы» адланан ени п'ес язмаға башламышдыр вә Шушада ону гуртармаг истәйир. Мән онун үчүн лазыми шәрант ярадым.. Мирзә Чәлил ишләмәк үчүн мүхтәлиф луғәтләр ахтарырды. Биз, бу луғәтләри дә тапдыг вә Мирзә бүтүн варлығы илә ишә киришди.. 1919-чу илин феврал айында Мирзә Чәлил «Анамын китабы»ны языб гуртарды вә ону мәнә учадан охумаға разы олду. Мирзә көзәл вә ифадә илә охуюрду...».

Һәмидә ханымын хатирәләри бөйүк язычынын һәят вә фәалиййәтини өйрәнәнләр үчүн чох шей верә биләр. Лакин бу хатирәләри кенишләндирмәк вә давам этдирмәк лазымдыр.

Ч. МӘММӘДЗАДӘ

* * *

Мәммәд Сәид Ордубади

Бөйүк әдиблә көрүшләрим

19-чу әсрин ахырларында Ереван губернисынын бир гәзасы сайылан Нахчыван өлкәсиндә тәрәггипәрвәр бир зиялы тәбәгәси әмәлә кәлирди. Бу тәбәгәйә Гурбанәли Шәрифов, Эйнәлибәй, Әйюб Аға, һәмчинин Бала Әшрәф, Фәгир, Нәггаш, Сидги, Бикәс, Мирзә Салеһ, Дәббағ тәхәллүслү шаирләр вә ики нәфәр дә Мирзә Чәлил адында тәрәггипәрвәр, көзү ачыг шәхсиййәтләр дахил иди.

Мирзә Чәлилләрдән бириси букүн анадан олмасынын 75 иллийини гейд этдийимиз Мирзә Чәлил Мәммәдгулузадә, икинчиси дә онун яхын досту, мүәллим Мирзә Чәлил иди ки, о, Нахчыван халгы арасында Шүрби Мирзә Чәлил ады илә мәшһурдур.

Икинчи Мирзә Чәлил рус дили мүәллими иди, о, даима шәраб ичиб, шәһвәт вә бид'әтләрин интишарына чалышан гарынгулу руһанилари, эмлакынын кәлирини мейханәләрдә хәрчләйән мүлкәдар, бәй вә ханлары, икиүзлү, ялтаг зиялылары тәнгид этдийи үчүн адыны Шүрби Мирзә Чәлил гоймушдулар.

Һеч шүбһә йохдур ки, әдибимиз Мәммәдгулузадә өз «Өлүләр» п'есини яздығы заман Шүрби Мирзә Чәлилин шәхсиндә кефли Искәндәр типини вермәйи дүшүнмүшдүр. Лакин әдибимиз өз достуну бир сәһнә типи шәклиндә вермәк истәмәдийиндән онун ролуну Кәнкәрлинскиләрдән бир сәрхоша вермиш вә кефли Искәндәр ады илә сәһнәйә чыхармышдыр.

Мән, бөйүк әдибимиз Мирзә Чәлил Мәммәдгулузадә илә биринчи кәрә Шүрби Мирзә Чәлилин васитәсилә таныш олдум. Кәнч олдуғум заман Нахчывана тез-тез кедәрдим. Хүсусән Неһрам кәндиндә мәшһур софи тәригәтинин рәһбәри Һачы Гәнбәрин мәснәвисини эшитмәйә һәддиндән артыг марағым вар иди.

Яй айларынын бирисиндә енә дә Нахчывана кетмишдим. Нахчыван шаирләриндән Бала Әшрәф, мәни Шүрби Мирзә Чәлил илә таныш этди. Бу танышлыг, мәним Мирзә Чәлил Мәммәдгулузадә илә биринчи кәрә көрүшмәйим үчүн зәминә ятарды.

Мән Неһрам кәндинә кетмәк вә Һачы Гәнбәрин мәснәвисини эшитмәк истәдийими Шүрби Мирзә Чәлилә дедийим заман о:

— Сабаһ биз дә Неһрам кәндинә кедәчәйик. Сәни орада Мирзә Чәлил Мәммәдгулузадә илә таныш эдәрәм—деди.

Бир күн сонра бир нечә нәфәрлә бәрабәр файтонлара отуруб Неһрам кәндинә кетдик. Наһар емәйи үчүн Меһдихан адында бир адамын чайчы дуканында дүшдүк. Кәлдийимизи Мирзә Чәлил Мәммәдгулузадәйә хәбәр вермәк үчүн адам көндәрдиләр.

Саат дөрддә дуканын гапысындан күләр үзлү, шад вә сағлам вүчудлу бир мүәллим ичәри кирди, таныш олдуг. О, ерә отурмадан:

— Дурун, вахт кечир—деди.—Һачы Гәнбәр Моллайи Руминин мәснәвисини голтуғуна вуруб кетди. Бизи аяға галдырды. Мәним бир тәрәфимдә көк, сағлам вүчудлу, күләр үзлү Мирзә Чәлил Мәммәдгулузадә, о бири тәрәфимдә исә сысга, өскүрәкли, арыг вә дишләри папирос түстүсүндән саралмыш, эйни заманда фәсаһәтли вә ширин дилли Шүрби Мирзә Чәлил кедирди.

Биз кәндин шимал-шәргиндә олан Сейид Әгил зияраткаһына тәрәф кедирдик. Мәммәдгулузадә биринчи суалында мәндән Ордубадлы фәгир тәхәллүслү шаирин Ереван губернаторуна яздығы һәчвнамәсини сорушду. Мән бир мисра охудум. Сонра Мирзә Чәлил Ордубад руһаниләриндән, онларын мигдарындан сорушду вә күлдү.

Мәним һесабыма көрә шәһәрдә үч йүзә гәдәр сейид, молла, он нәфәр дәрвиш вә саирә вар иди. Мирзә Чәлил бу мигдары эшитдийи заман бир даһа күлүмсәди вә:

— Алты мин әһалиси олан бир шәһәр үчүн үч дөрт йүз мүфтәхор чох дейилдир—деди.

Сейид Әгилин мәгбәрәсинин гаршысындакы мейданчада Һачы Гәнбәрин мүридләри дашларын үзәриндә дөврә вуруб отурмушду. Мирзә Чәлил бурада, сонралар «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсиндә данма хатырладығы Молла Әлиәскәрлә мәни таныш эдиб:

— Бу чәнаб бизим мәктәбимизин элми илаһи мүәллимидир—деди.

Биз дә ер тапыб отурдуг. Һачы Гәнбәр мәснәвисини башлады. Мән анчаг онун үзүнә диггәт верирдим. Уча бойлу, йоғун көвдәли бир адам иди. Әйниндә абы рәнкиндә гиймәтли бир маһут чухасы вар иди, аяғына назик вә ағ бир туман кеймишди. Башы олдугча екә иди. Яшы алтмышдан артыг олмазды. Мирзә Чәлил мәним она диггәт вердийими һисс эдинчә гулағыма пычылдады:

— Онун башына яхшы бах, үч иллик дана башына охшайыр. Бу кәнд, халгы софи тәригәтинә дә'вәт эдән һәмин дана башындыр—деди.

Мән «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсиндә биринчи кәрә Неһрам кәндинин данабаш кәнди дейә язылдығыны охудуғум заман һәмин софи тәригәти рәһбәринин башыны хатырладым.

Неһрам кәндиндән гайытдығымыз заман, кәнч мүәллим Мирзә Чәлил Мәммәдгулузадә дә Нахчывана гәдәр бизи йола салды. Орада Шүрби Мирзә Чәлил бизә бир зияфәт дә дүзәлтди. О, чох көзәл тар чалыр вә охуюрду. Һәлә о заман бөйүк әдибимиз мусиги илә чох мараглaнырды.

* * *

Алтынчы илин яй айларында Мирзә Чәлил Мәммәдгулузадә илә икинчи кәрә көрүшдүк. О заман мән өз «Гәфләт» адында китабчамы чап этдирмәк үчүн Тифлисдә «Гейрәт» мәтбәәсинә вермәк истәйирдим. Мән Тәбриздә идим, орадан «Молла Нәсрәддин» мәчмуәси мүдирини көрмәк истәйәнләрдән Хосровхан да мәнимлә бәрабәр Тифлисә кәлмишди.

Биз Мирзә Чәлил илә наһар едийи заман көрүшдүк. Бу көрүшдән чох разы галды, дәрһал кәнчлийи хатырлады вә:

— Һәрдәм хәял имзасы һәддиндән артыг хошума кәлди, доғрудан да халгымызын ичәрисиндә һәрдәм хәял адамлар аз дейил—деди вә бизи наһар сүфрәсинә дә'вәт этди. О, бизи емәйә дә'вәт этдийи заман күлүмсәди, мән дә күлдүм, чүнкү сүфрәдә гоз, үзүм, бир дә пендирдән башга бир шей йох иди.

Мән Тифлисдә онбеш күн галмалы идим. Бүтүн вахтымы Мирзә Чәлил илә бир ердә кечирирдим. Бу мүддәтдә она «Вәтән вә һүрриййәт» адлы әсәримин бә'зи парчаларыны охудум, чох хошуна кәлди. Чап эдилмәк үчүн әсәри она вердим.

Күнләрин бириндә Мирзә Чәлил илә бәрабәр Ереван мейданчасында бир шляпа магазинина кирдик, онун башында гиймәтли бир шляпа олдуғу һалда бирисини дә алды.

Мән:

— Мирзә башыныздакы шляпа чох тәзәдир—дедикдә о:

— Палтар инсанын ярысыдыр—дейә чаваб верди.

* * *

Мирзә Чәлил Мәммәдгулузадәнин васитәсилә мән мәшһур рәссам, Роттер вә Шемерлинг илә дә таныш олдум. О, мәни өз досту китабчы Исмайыл Һәгги илә дә таныш этди.

Мирзә Чәлил Мәммәдгулузадә илә үчүнчү кәрә Бакыда көрүшдүк. Мән сүркүндән гайыдыб Бакыя кәлмишдим. О да Тәбриздән йығышыб Бакыя кәлмишди. Онун Бакыя кәлдийинин биринчи күнү ахшам вахты «Бәсирәт» гәзетинин мүдири Һачы Ибраһим Гасымов илә бәрабәр көрүшүнә кетдик. Отаглары һәлә һазыр дейилди. Бизи балконда гәбул этди. Мирзә енә дә кечмиш күнләрдән бир нечә гейд эдиләчәк һадисәләри хатырлады, сонра «Бәсирәт» гәзети мүдиринин мәзһәкә сүтунларындан хошландығыны элава этди.

Мирзә дуруб отаға кечди. Бир аздан сонра Тәбриздә чыхардығы мәчмуәләрин нөмрәләрини кәтирди. Мән мәчмуәләри алан кими әввәлчә имзалары йохладым. О, күлдү вә мәним хәялымдан нәләр кечдийини дәрһал һисс этди вә:

— Әләдир, сән дүшүндүйүн кимидир. Имзаларын һамысы өз имзамдыр.

1922-чи илдән башлаяраг 25-чи илин августуна гәдәр бөйүк әдиблә бәрабәр мәчмуәнин нәшриндә чалышдым. О заман бә'зи дүшмән үнсүрләрин «Молла Нәсрәддин» мәчмуәси ишләринә мүдахилә этмәләри нәтичәсиндә 20 иллик иштиракдан сонра мәчмуә ишләриндән чәкилди.

Бөйүк әдибин шәхсиндә бир чох гейд эдиләчәк хүсусиййәтләр көрдүм. Мән онунла таныш олдуғум узун мүддәт әрзиндә бир кәрә дә олса ону ачыгланмыш көрмәдим, һәтта халг дүшмәнләри онун мәчмуәсини әлиндән алыб өз әлалтыларына тапшырдыглары заманда белә, о, өз э'тидалыны позмады вә:

— Бәлкә белә дә мәсләһәтдир. Нә олар ки, гой бир аз да онлар чыхарсынлар. Мән дә йорулмушам—деди.

Бә'зән бөйүк әдиб отурдуғу ердә вә янинки күчәдә кетдийи заман һеч бир сәбәби олмадан күлүмсәрди. Бә'зиләри бу күлүшләри ерсиз сайырды, лакин бу, янлыш фикир иди. Чүнкү Мирзә Чәлил даима күлмәли бир мөвзу үзәриндә дүшүндүйү заман даима бир охучу кими дүшүнәр, әсәриндә көстәрдийи мәнфи типләрин үзәринә күләрди. Дири икән ики үзлү зиялылар, гарынгулу руһаниләр, һәрис, хәсис тачир вә һачылара күлән Мирзә Чәлили өлүркән көрдүм, о, өлүмүн дә үзәринә күлүрдү.

Горху билмәйән әдиб

1903-1904-чү илләрдә Тифлисдә чыхан «Шәрг рус» гәзети сәһифәләриндә, үмумиййәтлә балаларымызын, хүсусилә гадын вә гызларымызын охудулмалары һаггында мүбаһисәләр ачылмышды. Бу мүбаһисәләр нәтичәсиндә ортая бир һичаб мәсәләси чыхды. Бу мәсәлә 1905-чи ил ингилабы дөврүндә даһа да кенишләнди.

1906-чы илдә севимли «Молла Нәсрәддин» мәчмуәси мейдана кәлди. Бу мәчмуә нәшрә башладығы күндән, мүһафизәкар вә мүртәче, адамларын һүчумларына мә'руз галды. Бүтүн Гафгазда яшаян көһнәпәрәст вә эвам мүсәлманлар өз һалларына ағлаян вә онларын өз-сәмими дост вә хейирхаһлары олан «Молла Нәсрәддин»ә дүшмән кәсилдиләр. О заман һәтта Бакыда чыхан «Сәда», «Иршад» хүсусилә «Тазә һәят» гәзетләри дә, бу адамлара гошулдулар. Чох чәкмәди ки, Гафгаз чанишини мәчмуәнин нәшрини даяндырды, «Молла Нәсрәддин»ин әмәкдашларындан бир нәфәрини Тифлисдән сүркүн этди. Лакин чанишинин бу шиддәтли тәдбири, Мирзә Чәлили горхуда вә гачырда билмәди. Ики һәфтәдән сонра Мирзә Чәлил мәчмуәни енидән нәшр этмәйә мүвәффәг олду.

Мүбаризә давам эдирди.

О заман Тифлисдә бир гыз мәктәби (институт) варды. Бу институтда бир чох мүсәлман гызлары да охуюрду. 1907-чи ил иди. Институтда имтаһанлар башланмышды. Бу имтаһан заманы, Шейхүлислам һәзрәтләри дә мәктәбә тәшриф кәтирмишди. Мирзә Чәлил, орадан гайыдандан сонра шейхә ики ачыг мәктуб язмышды. Һәмин мәктублары индики зиялыларымызын вә кәнчләримизин нәзәрләринә етирмәйи мүнасиб билирәм. Гой һамы охуюб билсин ки, Мирзә Чәлил нечә чәсарәтли вә горху билмәйән мүбариз бир язычы иди!

* * *

БИРИНЧИ МӘКТУБ

«Чәнаб шейх! Мән индийәдәк эшидәрдим ки, бә'зи дәрс охумуш мүсәлман ханымлары сизә көрүшә кәләндә, сиз онлар илә отуруб сөһбәт эләйирсиниз вә о ханымлар да үзләри ачыг сиз илә отуруб адам кими сөһбәт эләйирләр вә бундан элавә мән эшидәрдим ки, һәрдәм бир кедирсиниз гыз мәктәбләринә вә орада охуян онбеш—ийирми яшында мүсәлман гызлары илә көрүшүб данышырсыныз. Вә һәтта дүшәндә онлара дәрс дә охудурсунуз.

Бунлары мән эшитмишдим. Амма инанмырдым, ондан өтрү ки, мүсәлман арвадынын өзкә кишийә үзү ачыг көрсәнмәси хилаф шәриәтдир. Вә белә оланда мән һеч истәмирдим инанам ки, үзү ачыг мүсәлман арвады илә сиз көрүшүрсүнүз вә данышырсыныз. Амма майын 27-чи күнү саат 11-дә сиз чәнабы мән көрдүм Тифлисин институт мәктәбиндә вә орада дәрс гуртаран гызлара шәһадәтнамә пайлайырдылар вә сизи дә орая дә'вәт этмишдиләр вә сиз орада онбеш—ийирми яшында мүсәлман гызлары илә көрүшдүнүз вә данышдыныз. Нә данышдыныз, нә данышмадыныз—оннан ишим йохдур, амма сөз бурасындадыр ки, данышдыныз.

Чәнаб шейх! Мән сиздән тәвәггә эдирәм ки, мәни баша саласыныз керәк һаман онбеш—ийирми яшында мүсәлман гызларынын үзү ачыг, кишиләр илә вә һабелә сиз чәнаб илә данышмаглары хилаф шәриәтдир я йох?

Мә'лум шейдир ки, бизләр эвамыг вә сизин аягларыныз билән бизим башымыз билмәз. Анчаг биз буну билирик ки, һаман мәктәбләрдә мүсәлман гызлары ийирми яша чатана кими доггуз ил дәрс охуюрлар вә бу доггуз илин мүддәтиндә доггуз мин киши илә вә мүәллимләр илә үзү ачыг көрүшүб данышырлар вә сиз чәнаблары да бу ишләри көрә-көрә вә билә-билә енә һәмишә өзүнүз дә буюрурсунуз һаман ерләрә вә мүсәлман гызлары илә көрүшүб данышырсыныз. Вә онлара дүшәндә «мәрһәба» да дейирсиниз.

Чәнаб шейх! Чох тәвәггә эдирәм ки, буюрасыныз, керәк бу ишләр нә ишдир?»

* * *

ИКИНЧИ МӘКТУБ

«Чәнаб шейх! Һаман институт мәктәбиндә дәрс охуян гызларын дәрси тамам эләмәк шәһадәтнамәләринә сиз дә бахырдыныз вә сонра һаман шәһадәтнамәләрә мән дә бахырдым Эрмәни, рус вә күрчү гызларынын шәһадәтнамәләриндән белә мә'лум олурду ки, эрмәни, рус вә күрчү гызлары өзкә дәрсләрдән элавә элм-илаһи вә ана дили дә охуюрлар, амма мүсәлман гызларынын шәһадәтнамәләриндә язылыб «элм-илаһи вә ана дили охумайыблар».

Чәнаб шейх! Багышлаясыныз мәни, бу ишләри яхшы гана билмирәм вә сизин аягыныз билән бизим башымыз билмәз. Амма сиз буну да билирсиниз вә көрүрсүнүз ки, һаман буюрдуғунуз мәктәбдә һәр милләтин гызларына өз динләриндән вә өз дилләриндән дәрс верирләр, амма истәмирләр ки, мәктәбдә, айы 15 манатлыг бир мүсәлман мүәллими сахласынлар ки, ийирми яшында мүсәлман гызлары дәрс охуюб гуртарандан сонра мүсәлманча өз адларыны яза билсинләр вә мүсәлманчылыгдан һеч олмаса бир нечә сөз өйрәнсинләр.

Багышлайыныз чәнаб шейх! Бу сөәлләри сиздән сорушмаг биәдәбликдир, амма сиз мәктәбә файтонда келәндә мән элә билдим ки, сиз кедирсиниз мәктәбин рәисинә илә дава-мә'рәкә эдәсиниз ки, нийә мүсәлман гызларына мүсәлман дәрси охутмурлар?

Амма инди белә мә'лум олур ки, сиз һеч кәс илә дава эләмәйибсиниз вә мәһз гызлар илә сөһбәт эләмәйә буюрубсунуз вә бу да мә'лум олур ки, инди ийирми илдән чохдур ки, һәр ил мәктәбә буюруб, гызлар илә сөһбәт эләйибсиниз, буну көрүбсүнүз ки, ийирми яшында мүсәлман гызлары мүсәлманча даныша билмирләр вә сиз онларын чоху илә русча данышыбсыныз. Амма һеч кәс илә дава эләмәйибсиниз ки, нийә мүсәлман гызлары өз дилләрини билмирләр?

Чәнаб шейх! Мә'лумдур ки, сизин аягларыныз билән бизим башымыз билмәз. Амма бунлары фикир элийәндә лап адамын ағлы-залы чашыр.

Чәнаб шейх! Мән, гази Аға Мир Кәрим аға буюрдуғу кими «кафир» олаола енә мүсәлман гызларына языгым кәлир вә мәктәбин рәисинә дедим ки, нийә мүсәлман гызларына элми-илаһи вә ана дили охутмурсунуз? Амма сиз мүсәлманларын шейхи ола-ола бу барәдә һеч кәсә бир сөз демәдиниз.

Сән аллаһ чәнаб шейх! Буюрунуз керәк бунлар нә ишдир!

Аман күнүдүр чәнаб шейх! Бунлар нә ишдир!

«Молла Нәсрәддин»

* * *

Мирзә Чәлил, бәй аиләси илә гоһум олдуғуна көрә вә Гарабағда бу иш (йә'ни рәиййәтин бәй аиләси илә гоһум олмасы) адәтдән кәнар бир һадисә олдуғуна көрә Гарабағлан бир чохлары «Молла Нәсрәддин» һаггында бир чох чанбазлыг этдиләр. Һәтта Гарабағдан бир шаир (адыны чәкмәк истәмирәм) Мирзәнин һаггында бир чох һәчвиййә язды. Һаман шаир сонралар Бакыда идарәмизә кәлиб кетмәйә башлады. Мирзә Чәлил кечмиши нәзәрә алмаяраг енә дә һаман шаирә һөрмәт эдәр, һәтта онун языларына мәчмуәдә ер верәрди. Шәхси гәрәзлилик көзләмәзди вә дейәрди: «Әли Нәзми йолдаш, нә олар, о инсилик эдиб биз әвәзиндә она яхшылыг эдәрик».

Бир заман, Нахчыван шәһәр идарәсинин (дума) рәиси, Мирзәнин ән яхын гоһумларындан бири иди. Мирзә, яхын әгрәбалығa бахмаяраг, Нахчыван күчәләриндә палчыг гуршаға гәдәр чыхдығына көрә, рәисин карикатурасыны мәчмуәдә бурахды. Рәис, балагларыны дизә гәдәр чирмәмиш олдуғу һалда бир дәвә үстүндә эвдән вәзифә еринә—шәһәр идарәсинә кедирди.

Мирзә Чәлил кимсәйә тәрәф сахламаз вә һеч бир варлы вә гочу-голчомагдан чәкиниб онларын әйбинин үстүнү өртмәзди. Бакыда, Һачы Зейналабдин Тағыевин эвиндә мүһәндис Маһмудбәйов шиддәтли сурәтдә дөйүлмүшдү. Бу бөйүк бир һадисә иди. Лакин Бакыда чыхан гәзетләр ялтаглыгла бу һадисә барәдә данышмағы, язмағы мәсләһәт билмәйиб сусмушдулар. Анчаг «Молла Нәсрәддин» мәчмуәси, һаман сусан гәзетләри шиддәтлә тәнгид этди.

«Молла Нәсрәддин» нәинки тәкчә авам вә надан чамаатын, варлыларын, мүлкәдарларын сөйүш вә һәдәләринә мә'руз галырды. Һәтта арифнумаларын вә мәсләк билмәйән гәзет вә мәчмуәләрин дә («Ишыг», «Сәда» вә гейриләринин) һагсыз э'тиразы вә тәнгидләринә гаршы көкс кәрмәли олурду.

Мирзә Чәлил, сағлам фикирли, мәсләкиндән дөнмәз, доғру йол тутмуш бир халг язычысы иди. Онун халгымыза бөйүк хидмәти олмушдур.

Биз, ону һеч бир заман унутмаячағыг!

ӘЛИ НӘЗМИ